

UNITÁRIUS KIS TÜKÖR.

I.

TÖRTÉNETI RÉSZ.

BEVEZETÉS.

1. Az őskereszténység unitárius jellege.

Az unitárius vallás gyökérszálaí Jézus tanításaiból táplálkoznak. Ezért igyekeznek a bibliában Jézus tanításaitól elválasztani azt, ami későbbi származású s amit bizonyos célzattal vettek be az ujszövetségi iratokba. Jézus személyét és tanításait illetőleg a legmegbízhatóbb adatokat találunk a Máté, Márk és Lukács szerint való evangéliumokban. Azonban kétségtelen, hogy ezekben is sok olyan legenda van, amelyekről Jézus maga semmit sem tudott s amelyeket akkor vettek be az evangéliumokba, amikor ezek a mai alakjukat nyerték. Ezen legendák Jézust úgy tüntetik fel, mint aki csudákat teszen: ördögöket űz, halottakat támaszt fel s a tenger haragos hullámainak parancsol.

Azonban, ha az újabb bibliai kritikának tudományosan megállapított igazságai alapján keressük a Jézusról szóló legelső feljegyzéseket; ha a szinoptikus evangéliumok tanításait összehasonlítjuk avval az ősforrással, amelynek alapján Máté, Márk és Lukács írták könyveiket: akkor legalább megközelítőleg előttünk áll Jézus történeti személyisége. Előttünk áll a názáreti Jézus, aki magát „ember fiának” nevezte, akinek „nincsen hova fejét lehajtania”; aki nemhogy magát Istennek mondotta volna, de azt sem engedte, hogy „jó”-nak nevezék, mert „senki sem jó, csak egy, az Isten” (Máté 19. r. 17. v.); aki teljesen emberi életet élt, kitéve a kísértések ostromának (Máté 4. r. 1—11. v.); aki nem avatkozhatik az

Isten dolgaiba (Máté 20. r. 23. v.); aki mindent Istentől vár és hozzá áhitattal imádkozik (Máté 26. r. 36—46. v.); aki az igaz ügy védelmében elbukik s kínos szenvedések között meghal (Máté 27. r.). Ez a Jézus gyönyörű példázatokban és a hegyi beszédben fejtette ki vallásának alapelveit. De ezekben sem lehet semmi nyomát találni annak, hogy az egy Istenen kívül más Istenben hitt vagy másnak az imádását kívánta volna.

Követői is hosszú időn keresztül megőrizték az egy Istenben való hitet. Igaz, hogy felfogásukban volt sok olyan, amit Jézus nem tanított. Így hitték azt, hogy Jézus még egyszer visszatér s egy új országot alapít, amelyben ezer évig fog uralkodni; de azért az ilyen gondolatok nem zavarták az egy Istenben való hitüket.

Az apostolok által alapított gyülekezetek kétfélék voltak, u. m.: *zsidókból* és *pogányokból* lett keresztény gyülekezetek. Az előbbiekből váltak ki az u. n. *ebioniták*. Ezek mintegy négy századon keresztül fennmaradtak s mindvégig az egy Istenben való hitet vallották s Jézust a József és Mária fiának tartották. A pogányokból alakult gyülekezetekben az első két-száz évben semmi nyoma nincsen annak, hogy az egy Istenen kívül más Istenben hittek volna. Ellenben *Római Kelemennek* és *Smyrnai Policarpusnak* a II.-ik századból fennmaradt levelei bizonyítják, hogy a római és kisázsiai keresztény gyülekezetek az egy Istenben való hitet vallották. Ezek alapján mondhatjuk, hogy a kereszténység két első százada *unitárius század* volt.

Azonban a pogányok tömegesebb áttéréseivel mind több és több elemet hoztak magukkal régi hitükből, vallási és bölcséleti felfogásukból. Így keletkeztek a keresztények között a *gnoszticizmus* és *montánizmus* néven ismert irányzatok, amelyek új irányba terelték a keresztények gondolkozását, amidőn Isten és a világ, az anyag és a szellem viszonyát, a világ kezdetét és végét igyekeztek megmagyarázni. Ez a pogány befolyás az ujszövetségi iratok közül leginkább érezhető a János szerint való evangéliumban, ahol a görög bölcséletből átvett „Ige“-tan egyenesen Jézusra van alkalmazva s őt úgy tünteti fel, mint *logoszt*, aki a világ teremtésekor már létezett. Ezt az evangéliumot az író így kezdi: „Kezdetben vala az Ige, és az Ige vala az Istennél, és Isten vala az Ige.“ (1. v.) Majd így folytatja: „És az Ige testté lett és lakozék mi közöttünk (és láttuk az ő dicsőségét, mint az Atya egyszülöttjének dicsőségét), aki teljes vala kegyelemmel és

igazsággal.“ (14. v.) Így nyomult a III.-ik században lassankint előtérbe a keresztények felfogásában az a hit, hogy a fő Isten mellett van egy másodrendű Isten: a Krisztus, aki a világ teremtésében és kormányzásában részt veszen. Ennek az elvnek a vallóit kettőségvallóknak vagy *binitáriusoknak* nevezték.

A keresztény gondolkozásnak s az egyszemélyű Istenben vetett hitnek ez a megzavarása a keresztények között heves ellenzésre talált s a legkiválóbb gondolkozók szálltak sikra ellene. Ilyenek voltak *Praxeas*, *Noetus*, *Szabellius*, a két *Theodotus*, *Artemon*, *Beryllus*, *Origenes* és *Szamoszátai Pál*. Ezek a férfiak a hittan egyes kérdéseit illetőleg eltérő nézeteket vallottak; de abban mindnyájan megegyeztek, hogy e világ és az emberek fölött ott van egy legfőbb lény, az Isten, aki minden dolognak a kezdete és ősforrása. A Jézus személyét illetőleg kétféle felfogást vallottak. Az egyik *Szabelliusnál* jut határozott kifejezésre. Szerinte az egy Isten különböző alakokban jelenik meg. Egy ilyen megjelenési alakja az Istennek Jézus is, akit napsugárul küldött e földre. A másik felfogásnak *Szamoszátai Pál* a képviselője, aki már Jézust valóságos embernek tartotta, aki az égből reá szállott logosz erejénél fogva a közönséges emberek közül kiemelkedett s ezáltal mutatja a mi hivatásunkat is. Vagyis az első felfogás szerint Jézus felülről szállott le emberi sorsra, az utóbbi szerint pedig alulról emelkedett Istenhez hasonló méltóságra. Ezeket a férfiakat az Isten egységét valló felfogásukért közös névvel *monárkiánusoknak* nevezik, amely a latin unitárius szónak görög alakja.

A monárkiánusok közül különösen *Szamoszátai Pálnak* volt nagy hatása kortársaira, sőt a kereszténység későbbi történelmére. Antiochiai püspökké lett. De emellett politikailag is nagy kitüntetés érte. *Zenobia*, a kies Palmyra királynője, hatalmát Syriára is kiterjesztette. Szamoszátait pedig alkirályyá tette, akit e minőségében a római szenátus megerősített. Azonban ez a nagy kitüntetés okozta egyfelől bukását. Püspöktársainak nem tetszett fejedelmi élete. Ezért ellene szegültek. Antiochiába 270 körül zsinatot hívtak, amelyen kimondták, hogy „aki azt állítja, hogy Istennek fia a világ kezdete előtt nem volt Isten, vagy pedig azt állítja, hogy ha az volt, akkor két Isten van, azt az egyház tanításai ellenségének nyilvánítjuk.“ Ez a határozat megpecsételte a Szamoszátai Pál sorsát. Püspöki méltóságától megfosztották. Ezt a határozatot ugyan még jó ideig nem tudták végrehajtani s hivei

továbbra is püspöküknek tekintették, de amidőn pártfogójának: Zenobiának szerencsecsillaga lehanyatlott, ott hagyta püspöki székét. Azonban ott maradt szelleme, mely mint a kovász, tovább működött s Antiochia rövidesen ismét a keresztény szabadelvűség központja lett. A Szamoszátai Pál tanait pedig a IV.-ik században Photinus sirmiumi püspök fölujította s még a VIII. században a bolgárok között el volt terjedve.

2. Az áriánizmus és a niceai zsinat.

Az ókorban keleten két jeles keresztény iskola volt. Az egyik Alexandriában, a másik Antiochiában. Az első iskola vallási kérdésekben tág teret engedett az emberi képzelődésnek. A bibliát allegorikai alapon magyarázta s ezért olyan gondolatokat vitt bele, amelyek nem fedték a valóságot. A második iskola szigoruan tudományos alapon állott s a bibliát a józan ész segítségével, történelmi módszerrel magyarázta. Ezért a két iskola sokat versengett egymással.

A szabadelvű antiochiai iskola növendéke volt *Arius*, akit a keresztények kiváló személyi tulajdonságaiért és nagy tudásáért Alexandriában először diákonussá s később presbiterre választottak. Azonban hamar kitűnt, hogy az a tiszta keresztényi szellem, amelyet ő magával hozott, nem fér össze az alexandriai keresztények gondolkozásával, amelyen a görög bölcsélet befolyására mindinkább erőt vett az a misztikus felfogás, hogy Jézus, mint logosz, öröktől fogva létezett. Az ellentét abban nyilvánult, hogy Arius a maga nézeteinek terjesztése közben többször összeütközött a saját püspökével, II. Sándorral. Ezért Sándor püspök 320-ban egyházi gyűlést hívott, amelyen Ariust és követőit kiközösítették az egyházból. Az igazi harc még ezután kezdődött. Heves viták indultak meg a két fél között, amelyek alatt Árius népszerűsége napról-napra növekedett. Ez a körülmény a püspököt még jobban ellene ingerelte. Hiában való volt minden kísérlet, amely a két fél kibékítése céljából történt. A vita mind nagyobb hullámokat vetett, ami már nem csupán a keresztények békéjét, hanem a római birodalom nyugalalmát is veszélyeztette. Ekkor lépett közbe a kereszténnyé lett Konstantin császár, aki a vitatkozások megszüntetése céljából *Niceába* 325-ben egyetemes zsinatot hívott össze.

A zsinatra mind a két fél nagy előkészületeket tett. Árius hivatkozva a szentírás, a hagyományok és az egyházi Atyák tanításaira, azt állította, hogy egyedül Isten az örökkévaló lény. Csupán az ő létezésének nincsen kezdete. Minden más lény az időben keletkezett s ezért véges. Igaz ugyan, hogy az Istennek legelső teremtménye a logosz vagy a Fiu, aki által teremtett azután mindeneket. De azért ő is teremtmény s így nem lehet sem lényegére, sem tökéletességére nézve egyenlő az Atyával. Ő nem létezett, mielőtt teremtetett s így nem lehet része az Istennek, aki nem teremtetett. Nem egy vagy azonos s nem is örökkévaló, csak hasonló lényegű (homoiusios) az Atyával. Ez rövid összefoglalása az Arius tanításának, amelyet *áriánizmusnak* nevezünk s amely a Jézusra vonatkozó nézeteiben eltér a monárkiánusok tanításaitól, de megegyezik velük abban, hogy az egylényegű és egy személyű Istent hirdeti.

Ariusszal szemben állott Sándor püspök, aki *Athanasius* nevű presbiterével jelent meg a niceai zsinaton. Athanasius igen tanult és ügyes vitatkozó volt, akit éppen eme hitvitákban szerzett érdemeiért Sándor püspök halála után Alexandriában püspöki méltóságra emeltek. Ő a görög s nevezetesen a Platon befolyása alatt álló misztikus kereszténységnek volt a hive és szószólója. Ariusszal ellentétben azt hirdette, hogy a Krisztus nem teremtett lény, hanem, mint logosz, vagy isteni bölcsesség és értelem, öröktől fogva létezett s csak később lett önálló személlyé. Ezért, mint része az Istennek, nem teremtetett, hanem örökkévaló létezése van. Nem csupán örökkévaló, mint az Atya, hanem vele teljesen egyenlő rangu, egyenlő lényegű (homousios) Isten.

Athanasiusnak és pártjának sikerült megnyernie Konstantin császárt, aki az egész vitát csupán szóharcnak tekintette s aki birodalma békéjét és nyugalma féltette a vallási villongások miatt. Hosszas vita és magyarázgatás után a jelen volt mintegy 300 püspök közül, a császári tekintély igénybevételével, sikerült Athanasiusnak a többséget megnyernie s így kimondták, hogy Krisztus örökkévaló és egyenlő lényegű Isten az Atyával. Ariust száműzték a birodalomból, könyveit elégették.

Azonban ez a győzelem csak látszólagos volt. Arius hivei nem nyugodtak meg a döntésben s sikerült a császárt meggyőzniük arról, hogy a küzdő felek közül Arius vallotta az igaz hitet. Ezért a császár visszafogadta az egyházba, míg Athanasziust különféle vádak alapján megfosztotta a püspök-

ségtől. Azonban Arius, mielőtt ünnepélyesen visszavették volna az egyházba, hirtelen meghalt. Halála után rövid ideig szélcsend állott be. Azonban Konstantin halála után, amikor egyik fia, *Konstantius* került a trónra, az áriánizmus ismét föllángolt s maga a császár is erre a hitre tért. Utána, *Julián* és *Valens* császárok alatt, az áriánizmus szabadon fejlődhetett. Azonban már az utána következett *Theodosius* szigorú rendeleteket adott ki az áriánizmus és annak hívei ellen. A niceai hitvallást visszaállította, sőt Konstantinápolyba 381-ben egy újabb egyetemes zsinatot hívott egybe, hol a szentlélek istenségét s annak imádását kimondatta. Így alakult ki a szentháromság tana, vagy *trinitárizmus*, amely, szemben az unitárizmussal, sok ideig a kereszténység központi hittétele lett. Ugyancsak *Theodosius* engedte meg, hogy a mindinkább erősödő keresztény egyház magát „katholikus“-nak vagy egyetemesnek nevezhesse.

Azonban *Theodosius* császári hatalma nem tudta teljesen megsemmisíteni az áriánizmust. A gothok között a kitűnő *Ulfilas* püspök, aki az általa feltalált betűk segítségével a bibliát lefordította goth nyelvre, annyira elterjesztette ezt a hitet, hogy ezek a VII. századig megőrizték ezt s csak birodalmuk lehanyatlásával hanyatlott vallásuk is. Még tovább fennmaradt a longobárdok között, akiknek a hatalmát Nagy Károlynak csak a VIII. század végén sikerült megtörnie. A hagyományok szerint Erdélyben még az 1000-dik év körül is voltak áriánusok. Azonban a paulicianusok, katharok, bogumilok, patarénok, valdensek felekezete többé-kevésbé az áriánizmusból táplálkozott. Ha nem is tudjuk mindenütt nyomon követni, de azért az egy Istenség hite fennmaradt egészen a reformációig.

3. Antitrinitárius főrekvéések a reformáció korában.

A Luther, Zvingli és Kálvin föllépésével megindult reformáció megbontotta azokat a hatalmas bástyákat, amelyeket a katolikus egyház a lefolyt századokon keresztül emelt maga körül. Szabaddá lett a gondolat és lelkiismeret. A zsinati határozatok és pápai rendeletek helyett a biblia lett az embereknek hitbeli vezérszövétnekévé. A sokszázados hagyományokon áttört az evangélium tiszta fénye. Ehhez szegődött az

ujabb idők szabadabb szelleme, tudományos és bölcséleti gondolkozása s ezek együttesen utegyengetői lettek a letiport unitárizmus fölemelkedésének.

Már a reformátorok idegenkedtek a szentháromság kifejezéstől s az Athanasius-féle hitvallást maga Kálvin sem fogadta el. Azonban hittani műveiben mégis megtartotta ezt a hagyományos dogmát.

Az első, aki a XVI. században nyíltan föllépett a szentháromság ellen, az anabaptisták apostola, *Münzer* Tamás volt. Azonban *Cellarius* Márton fejtette ki először tudományosan szentháromság ellenes nézeteit. Ezért mind a katolikusok, mind a protestánsok üldözték s mint bujdosó halt meg Baselben 1564-ben. Egy másik lelkes szószólója ez időből az Isten egységének *Hetzer* János zürichi lelkész, aki Zwingli hive és tanítványa volt. Jeles költő. Latin és német nyelven hirdette az Isten egységét, amiért Konstánuban 1529-ben lefejezték. Szentháromság ellenes tanaikért holtig tartó fogságot szenvedtek *Capito* és *Campanus* János, aki Wittemberg vidékén működött. Ezt az irányt szolgálta Lyonban *Dolet* István nyomdász, aki könyvek kiadásával és terjesztésével szolgálta az ügyet, amiért Párisban máglyahalált szenvedett. Magyarországon köröspeterdi *Arany* Tamás 1561-ben Debrecenben kezdett a szentháromság ellen tanítani. Melius Péter odavaló református püspök ellene szegült s eretnekséget bizonyított rá. Ezért „*Arany Tamás tévelygései*“ címen összeírta az ő tanait s kényszerítette annak aláírására, amit a megfélemlített prédikátor alá is irt. Ezenkívül Nápolyban, Londonban, Strassburgban, Bernben és Hollandiában emelkedtek hangok a szentháromság ellen.

Azonban sokoldalú tudományossága, mély hite, bátor jelleme és kitartó hűsége által mindeniket fölülmulta *Szervét* Mihály. Villanovában, spanyol nemes családból 1511-ben született. Előbb jogi, majd orvosi pályára lépett. A jog, földrajz, matematika, csillagászat, bölcsélet és orvosi tudomány terén egyaránt mélyreható ismereteket szerzett. Felfedezte a vérkeringést és művelte az összehasonlító földrajzot. Azonban ezen sokoldalú tudományossága mellett mélyen érző és hívő keresztény volt, aki a vallás igazságait a tudomány igazságaival összhangba kívánta hozni. Már egyetemi tanuló korában egy bibliát kapott. Attól kezdve az lett lelki életének vezére és világossága. Abban találta meg a történeti Jézust, akiről azt mondta, hogy ő „az egyetlen tanítómestere.“ 1531-ben jelent meg az első hittani műve: „*De Trinitatis*

erroribus libri septem“ (Hét könyv a szentháromság tévelygéseiről). Ebben a művében Áriusszal együtt vallja ugyan, hogy Krisztus az az isteni erő, amely által a dolgok összege teremtetett; de azért minden gondolatát a történeti Jézus személyére irányítja, aki több a dicsőség fényénél, mert az ő arcának fénye világítja meg az eget. Benne meg lehet találni az Istennek minden bölcseségét; mert szájában van az Istennek ígéje, amely minket az Atyának megismerésére vezet. Ő hirdette az evangéliumot s az ő tanításaiból nyeri az apostolok minden tanítása értelmét és világosságát. Arra irányul az apostolok minden prédikálása, hogy előnkbe állítsa az élő Jézust s meggyőzzön minket arról, hogy ez az ember Jézus, az Isten fia. Általa fedezte fel Isten magát előttünk s az ő kijelentése által jutunk el az Isten titkainak gazdagságához. Üdvösségünket is csak az ember Jézus által várhatjuk, vagyis úgy, ha hiszünk benne. De üdvösségünket mégis pusztán a magunk erejéből el nem érhetjük, mert az az Isten kegyelmétől is függ.

Ilyen volt a 20 éves Szervétnek Jézusról való felfogása. E felfogása meg nem rendült, hanem mélyült, tisztult és még biblikusabb lett az 50 éves korában kiadott „Christianismi Restitutio“ (A kereszténység helyreállítása) című munkájában, ahol Krisztus előképét látja az ószövetség eseményeiben; mert ő „a kezdete és vége minden dolognak.“ Benne van a mintája, eszménye és teljessége mindennek. Ennek a Krisztusnak igaz megismeréseért s a belőle sugárzó világosságért könyörög szüntelen. Így kezdődött vele egy új és mélyebbre ható reformáció s lett az ujkori kereszténységnek előharcosa.

Mégis a szentháromság hitében elvakult kora Krisztus káromlását látta irataiban. Emiatt állandó bujdosás volt a sorsa. Hevesen összeütközött a szentháromság kérdésében Kálvinnal, akinek „Institutio“ című könyvébe széljegyzeteket írt s úgy küldte vissza, amiért ennek a haragját magára vonta. Utja 1553-ban Genfben vezette. Ott elfogták. A genfi tanács máglyahalálra ítélte, amit ugyanazon év október 27-én végre is hajtottak. „Jézus, az örök Isten fia, könyörülj rajtam!“ — ezek voltak utolsó szavai.

A reformáció korabeli szentháromság ellenes törekvéseknek még egy példájáról emlékezünk e helyen. Olaszországban, Vicenzában, ama kor legjelesebb tudósaiból egy társulat alakult abból a célból, hogy a szentírás és a józan ész világánál vizsgálják meg a katolikus egyház hitelveit. A társaság tagjai negyvennél többen voltak. Vezérük *Ochino* Bernát,

a pápa gyóntatópapja volt. Köztük volt *Leonardo*, buzali apát, *Blandrata* György, *Szocinusz* Lélius, *Paruta* Miklós, *Stancaro* Ferenc, *Gentilis* Bálint, *Alciati* Pál stb. Hosszas elmélkedések és tanácskozások után a szentháromság kérdésében ugyanolyan eredményhez jutottak, mint Szervét. Azonban az inkvizíció nyomára jött működésüknek. Kettőt közülök Velencében kivégeztetett. A többi pedig idegen országokba menekült, hogy életét megmentse s az igazságot magával vigye.

4. Lengyelország reformációja.

A Luther és Kálvin által megindított reformáció tanai hamar eljutottak Lengyelországba. Azonban mielőtt itt megszilárdulhattak volna, megzavarta az az antitrinitárius mozgalom, amely ez idő tájt Európa különböző országaiban megnyilvánult. Az olaszországgal csaknem egyidőben alakult Lengyelországban is egy titkos társaság, amelynek célja kezdetben az volt, hogy tegye vizsgálat tárgyává azokat a római katolikus hittételeket, amelyek nem a biblián alapulnak, hanem a pápa rendeletéből léptek életbe. A társulatnak alapítója és feje *Lismanini* Ferenc ferencrendi szerzetes volt, aki, mint a királyné gyóntatója, Olaszországból jött ide. Tagjai pedig a legkiválóbb lengyel tudósok voltak. Amikor 1546-ban ez a társaság egy ülést tartott, azon megjelent egy *Pastoris* Ádám nevű belga pap, aki azt fejtette ki, hogy a bibliai kijelentés szerint csak egy Isten van. A szentháromság tana ellenkezik ezzel a kijelentéssel. Ettől kezdve ez a társaság határozott állást foglalt minden olyan hittétel ellen, amely, szerinte, ellenkezett a bibliával. Eme fellépése által megindította Lengyelországban az antitrinitárius reformációt, amely a művelt lengyel nemesség és a józan gondolkozású nép között kedvező talajra talált.

Ezt a mozgalmat támogatta az is, hogy a *Lismanini* javaslatára a király a krakkói egyetemre a héber nyelv tanárának hívatta meg *Stancarót* Kolozsvárról, ahol mint orvos működött. Származására nézve olasz volt s tagja az ottani antitrinitárius társaságnak, de hazájából szabad vallásos gondolkozásáért elűzték s azután bujdosott Európa különböző országaiban. Volt Bécsben egyetemi tanár. A bazeli egyetem doktori címmel tüntette ki. Heves hitvitát folytatott *Melanchtonnal*. Később Erdély és Magyarország reformációjánál is

nagy szerepet játszott ez a heves és nyugtalan természetű tudós. Benne egy időre jó erőt kapott a krakkói antitrinitárius társaság. *Szocinusz* Lélius is megfordult 1551-ben Lengyelországban, aki, mint a vicenzai társulat kitűnő képzettségű tagja, szintén nem mulasztotta el befolyását érvényesíteni.

Még nagyobb hullámokat vetett ez a mozgalom a *Gonesius* Péter fellépésével, aki református pap volt, de egy külföldi tanulmányutja alkalmából Svájcban megismerkedett a *Szocinusz* Léliusz tanaival. Hazájába visszatérve, 1556-ban, az antitrinitárius mozgalom élére állott. Egy zsinaton már nyíltan elvetette a niceai hitvallást s csak a szentírást és az apostoli hitvallást fogadta el. Ezek alapján azt állította, hogy csak egy Isten van s a fiú nem lehet egyenlő Isten az Atyával. A zsinat nem határozott e kérdésben, mert előbb a *Melanchton* véleményét akarta megtudni. *Gonesius* ebből a célból *Wittenberg*be ment. Ott *Melanchton*t nem sikerült meggyőzni a maga igazságáról, de ő hitében még jobban megerősödve jött haza. Hazajövele után, 1558-ban, a *Brest-Litowsk*ban tartott zsinaton nemcsak fenntartotta előbbi álláspontját, hanem kiegészítette avval, hogy az egyházban még sok javítani való van. Egyszersmint a kis gyermekek megkeresztelése ellen is felszólalt. Sokan voltak, akik merész fellépéseért száműzetését kívánták. Azonban a lengyel nemesség melléje állott s ezzel az antitrinitárizmus ügye Lengyelországban meg volt mentve. Hozzá csatlakozott *Pauli* Gergely krakkói pap és esperes. Közben újabb apostolok érkeztek külföldről. Svájcból a *Szervét* máglyájától menekült *Szocinusz* Lélius, *Blandrata* György híres orvos és hittudós. Majd *Ochino*, *Paruta*, *Gentilis* és *Alciati*, kik a vicenzai társulat jeles tagjai voltak. A lengyel nemesek pedig versenyeztek az új irány védelmezésében. Maga a király sógora, a hatalmas *Radziwil* herceg is nyíltan ez irányhoz csatlakozott. Forrongásban volt egész Lengyelország s hiába való volt *Kálvinnak* a személyes közbelépése, mert az új irányzatot fel nem tudta tartoztatni. Sőt 1556-ban az országgyűlés kimondotta, hogy minden nemes olyan vallást fogadhat el s olyan istentisztelet tarthat házában, amilyen lelkiismeretével megegyezik, csak-hogy az a szentíráson alapuljon.

A *Pinczow*-ban 1561-ben tartott zsinat új sikert hozott az antitrinitáriusoknak. E zsinatra *Radziwil* herceg maga helyett *Blandratát* küldötte ki a zsinat elnökének. Az ő befolyására hozták azt a határozatot, hogy a papok kerüljék azokat a kifejezéseket, amelyek a bibliában nincsenek meg,

mint „háromság“, „lényeg“, „személy“. Különben Pinczow az antitrinitarizmus főhelye volt, ahonnan követőit egy ideig pinczowiaknak is nevezték. Ugyancsak a Radziwil herceg költségén adtak ki 1563-ban egy bibliát, amelyet az Olaszországból oda menekült tudósok közreműködésével fordítottak. Ezek alapján annyira megerősödött az új irányzat, hogy *Mordy*-ban a hivei egy külön zsinatot tartottak, amelyen egy áriánus szellemű hitvallást fogadtak el s egyszerre 42 pap vált ki a Kálvin-féle egyházból. Az antitrinitáriusok új felekezetté tömörültek s számuk Lengyelország különböző részeiben rohamosan szaporodott s még 1561-ben Krakkóban Blandrata Györgyöt püspökké választották.

A lengyelországi antitrinitáriusokat későbbben rákoviaknak is nevezték Rakow városáról. Ők magukat „egyetértő ekklésiák“-nak hívták. Hitbeli felfogásukra nézve nem volt szigorú egység közöttük. Abban mindnyájan megegyeztek, hogy csak egy Isten van. De már Jézus személyére nézve eltérő nézeteik voltak. Voltak olyanok, akik, miként Árius, Isten első teremtményének gondolták, aki által teremtette a világot. Mások pedig az Isten és emberek között levő alsóbb rendű Istennek, míg mások csak embernek tartották. Nyílt kérdés volt az, hogy vajjon imádandó-e vagy nem? A szentlelket nem hitték külön személynek, hanem Isten erejének vallották. A Gonesius Péter által a kis gyermekek keresztelésére nézve fölvetett kérdésben már különböző nézetek merültek fel. Az urvacsorát és istentiszteletet a Kálvini egyháztól átvett formák szerint gyakorolták.

A lengyel antitrinitáriusoknak ez a szétágazó felfogása csak későbbben a Szocinusz Fausztusz fellépésével öltött egységes hittani alakot. Ez a kiváló férfiú 1534-ben Olaszországban, Szienában született. Unokaöccse volt a nagytudományú Szocinusz Léliusznak. Ennek 1562-ben bekövetkezett halálakor Zürichbe ment s ott beható tanulmányozás tárgyává tette nagybátyja hátrahagyott iratait. Rövid idő alatt az egész európai antitrinitárius mozgalom vezére lett. Megfordult a különböző országokban; de sehol sem érezte magát biztonságban. Végül Lengyelországba jött, ahol aztán nekie sikerült az antitrinitárius eszméket úgy megfogalmazni, hogy hittanát a lengyelek elfogadták. A Szocinusz Fausztusz hitrendszere *szocinianizmus* néven ismeretes, amely a nevezetes *rákowi kátéval* ment át a közforgalomba. Eszerint Jézus ember volt, de a mi örök példányképünké lett. Példájával megváltott minket. Ez a megváltás már isteni munka volt, mert ezt helyette más

ember el nem végezhetné volna. Ezért a megváltásért imádkoznunk kell Krisztushoz s aki részese akar lenni az általa szerzett üdvösségnek, az bizonyára imádkozni is fog az ő segedelmeért.

Szocinusz Fausztuszt szabadszellemű vallási nézetei miatt Lengyelországban is bántalmazták s ezért a nyilvános szereplés teréről visszavonulva, *Luklawice* nevű kis faluban fejezte be életét 1604-ben. Azonban eszméi hatottak s azok alapján mintegy 300 egyházközség alakult. Központi helyük Rakow lett, hol híres főiskolájuk volt. Emellett volt könyvnyomdájuk, amelyben gazdag vallási irodalmi munkásságot fejtettek ki úgy, hogy lassankint ez a város a tudomány, ipar és kereskedelem egyik legvirágzóbb pontja lett.

5. A reformáció Magyarországon és Erdélyben.

A reformáció elterjedését és megszilárdulását Magyarországon és Erdély területén többféle körülmény segítette elő. Ilyen volt az a viszony, amelyben ezek az országok Németországgal állottak, ahonnan a Luther-féle reformáció kiindult. A magyar uralkodó család környezetében mindig nagyszámban éltek *németek*, akik az ottani szellemi áramlatokat magukkal hozták. A *kereskedők* nagyobb számban az ország németajku polgárai közül kerültek ki, akik állandó kereskedelmi összeköttetést tartottak fenn fajrokonáikkal s hamar átszállították azoknak szellemi termékeit is. A magyar *tanuló ifjuság* szívesen kereste fel a német egyetemeket s különösen éppen a wittenbergit, ahol a német reformáció tűzpontja volt. A fogékony lelkű ifjuság az ottani szabad eszmékkal telítve tért vissza hazájába s lelkes szószólója lett az evangéliumi igazságoknak.

De hogy az elhintett magvak fogékony keblekre találtak, abban nagy része van annak a nagy *lelki* átalakulásnak, amelyen a szomorú emlékü mohácsi csata után ment át a magyarság. Ez a nagy, nemzeti csapás megrázta s magukba szállásra indította a lelkeket. Amilyen nagy bizalommal voltak eddig a katolikus egyház s annak püspökei iránt, éppen annyira elvesztették most a bennük való hitüket; mert nem tudták feltartóztatni a nemzeti szerencsétlenséget. A súlyos válságon átment lelkek ösztönszerűleg kerestek valami egye-

bet, amihez ragaszkodjanak. Ezt a biztos menedéket találták meg az evangéliumi hitben.

A mohácsi vész után bekövetkezett *politikai* változás is előnyére szolgált a reformációnak. Miután *Lajos* király elesett a csatában, a nemzet egy része *Szapolyai* Jánost választotta királynak, akit Székesfehérváron megkoronáztak. A nemzet másik része *Ferdinándot* választotta és koronáztatta királyának. Az ellenkirályok között dúló viszálykodásnak akkor sem lett vége, amikor Szapolyai János meghalt; mert halála után párthivei kiskoru fia, *János Zsigmond* javára ragaszkodtak birtokaihoz és a királyi méltósághoz. E hosszas belső viszály alatt a törökök mindjobban terjeszkedtek az országban s annak legszebb területeit a fővárossal, Budával együtt elfoglalták. E nehéz viszonyok között az ellenkirályok egyike sem akarta párthiveit vallási üldözés által magától elidegeníteni. Ha nem támogatták a reformációt; de hevesebben nem is üldözték hiveit. A török pedig, ha megkapta a rendes évi adót, a vallási ügyekbe ritkán avatkozott.

Ilyen körülmények között már korán terjedni kezdtek a Luther tanai az országban. Budán a királyi családban és az egyetemi tanárok között akadtak az első szószólói és pártfogói. Azután elsősorban az ország német-lakta területein, majd pedig az Alföldön, a Tisza vidékén, a Dunán túl egész községek csatlakoztak az új irányhoz, melynek kiválóbb apostolai *Stöckel* Lénárd, *Sztárai* Mihály, *Ozorai* Imre, *Szegedi Kis* István, *Dévai Biró* Mátyás voltak.

Erdélyben Nagyszeben vidékén még a mohácsi vész előtt elterjedt a németországi reformáció. A mohácsi vész után Brassó vidékén az ott lakó szászok között *Hontér* János lett ez ügynek igazi apostola, aki nemcsak az eszmét terjesztette, hanem az evangéliumi egyház szervezetét is kidolgozta. Kiváló irodalmi és szervező munkásságáért „Erdély evangélistája” címmel tisztelte meg az utókor. (M. h. 1549-ben.) Brassó város példáját követte Beszterce és a többi szász város. A vegyes lakosságú vagy tisztán magyar városok a *Heltai* Gáspár lelkes működésére vették fel az evangéliumi hitet. Ő irt a magyar nyelvű gyülekezetek részére az istentiszteleteket szabályozó *Ágendás* könyvet. Így fogadták el az új hitet Kolozsvár, Nagyenyed, Dés, Torda s végül a székely városok lakói. Már Tordán az 1550-ben tartott országgyűlés kimondta, hogy „kiki az Istentől neki adott hitben megmaradjon s egyik vallás a másiktól semmi ürügy alatt ne zavartassék”. Ez a határozat a Luther-féle reformáció érdekében történt s így

Erdélyben az ágostai hitvallásu evangélikus egyház törvényes elismerését innen kell számitanunk. A tordai országgyűlés ezen határozatát ismételten megerősítette az 1557-ben szintén Tordán tartott országgyűlés. Ugyanezen évben lett *Dávid Ferenc* a magyar evangélikus egyház püspökévé.

Mielőtt a Luther tanai megszilárdultak volna, már a Kálvin-féle reformáció is elhatott a magyarok közé. Többen voltak, akik az első iránynak lelkes hivei voltak, de az utóbbinak feltünésével amellé csatlakoztak. Azonban *Kálmán-csehi Sánta Márton* volt az első, aki a Kálvin tanait kezdette hirdetni a magyarok között. Az oltárokat és képeket a templomokból eltávolította. Az urvacsorát a Kálvin szellemében fogta fel s azt az oltár helyett az urasztaláról szolgáltatta ki a hiveknek. Még nagyobb sikert ért el *Méliusz Juhász Péter* debreceni püspök. Ő átlátta, hogy működését Magyarországon csak úgy kísérheti teljes siker, ha az erdélyi magyarságot is sikerül megnyernie az ügynek. Éppen azért összeköttetést keresett *Dávid Ferenc*cel, a magyar lutheránus püspökkel. Sikertült őt meggyőznie arról, hogy az urvacsora kérdésében a Kálvin felfogása közelebb van a biblia tanításához, mint a Lutheré; mert az urvacsorai jegyekben nincsen valósággal benne a Jézus teste és vére, hanem azokat csak szellemileg veszik a hivek. Dávid Ferencnek ez az állásfoglalása új irányt adott az erdélyi reformációnak. Heves viták indultak meg a két nézet vallói között. A szászok a Luther, a magyarság, élén Dávid Ferencsel, a Kálvin felfogását védelmezték. Ezért Dávid Ferenc 1559-ben lemondott püspöki méltóságáról s helyébe Alesius Dénest választották meg a magyar lutheránusok püspökévé. *János Zsigmond*, aki maga is a kálvini irányhoz csatlakozott, 1564-ben Nagyenyedre nemzeti zsinatot hívott egybe a kérdés tisztázása céljából. A két fél kibékítése nem sikerült. Ezért megtörtént a kettészakadás. A reformátusok önálló egyházba tömörültek s püspöküknek megválasztották Dávid Ferencet. Még ugyanazon évben a tordai országgyűlés a kálvinista vallást Erdélyben törvényesen bevett vallásnak nyilvánította s annak egyházát a lutheránussal egyenlő jogokban részesítette. Így a szászok és magyarok vallásilag két táborra oszlottak. Az előbbieket megmaradtak a lutheránus egyházban, az utóbbiak a református egyházban tömörültek. Egy ideig a két egyház magyar és szász egyház néven szerepelt, bár a református egyházban voltak szórványosan szászok s a lutheránus egyházban is magyar egyházközségek.